

Кожынава Ала Андрэеўна
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
e-mail: kozhinstster@gmail.com

ТЭКСТЫ БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІХ ТАТАР ЯК СРОДАК САМАІДЭНТЫФІКАЦЫІ

Анатацыя: артыкул прысвечаны аналізу самаідэнтыфікацыі беларуска-літоўска-польскіх татар, якая дазволіла гэтаму народу, нягледзячы на невялікую колькасць яго прадстаўнікоў на тэрыторыі Беларусі, Літвы і Польшчы і адсутнасць кампактнага пражывання, захаваць сваю нацыянальную ідэнтычнасць да нашых дзён. У якасць прычын гэтага можна назваць рэлігійную супольнасць, наяўнасць сумеснай гістарычнай памяці, а таксама вялікую рукапісную спадчыну, напісаную арабскім пісьмом на славянскіх мовах – кітабы.

Ключавыя словы: беларуска-літоўска-польскія татары, кітабы, гібрыдныя тэксты.

Ala Kožynava
Belarussian State University
e-mail: kozhinstster@gmail.com

TEXTS OF BELARUSIAN-LITHUANIAN TATARS AS A TERM OF SELF-IDENTIFICATION

Abstract: this article is an analysis of the self-identification of Belarusian-Lithuanian-Polish Tatars as a period of self-identification of this people, Despite a small minority of its representatives on the territory of Belarus, Lithuania and Poland and the absence of civic repression, to acquire their national identity to our days. Among the reasons for this are religious community, common historical memory, as well as the rich handwritten literature in Arabic in the Slavonic languages-kitabs.

Keywords: Belarusian-Lithuanian-Polish Tatars, kitabi, hybrid texts.

Вядома, што этнічная група літоўскіх татар (званых таксама польска-літоўскімі ці беларуска-літоўскімі), якая пражывае ў цяперашні час на тэрыторыі сучасных Літвы, Беларусі і Польшчы, склалася ў XIV–XVI стст. на аснове эміграцыі з Залатой Арды на тэрыторыю Вялікага княства Літоўскага. Першапачаткова татары сяліліся каля Вільні, Коўна, Гродна, Трокаў. Пазней, пачынаючы з XVII в., частка з іх перабралася на тэрыторыю Кароны. Татары, што ратаваліся ад ардынскіх міжусобіц, прыналежалі ў большасці сваёй да высокапастаўленых вайскоўцаў, таму ахвотна прымаліся на княскую службу і надзяляліся зямлёй. Яны таксама атрымлівалі розныя прывілеі, якія дазвалялі захоўваць некаторую аўтаномію і вызнаваць сваю рэлігію. У XV ст. лік татараў папаўнялася таксама за кошт ваеннапалонных, а апошня хваля татарскай эміграцыі адносіцца, як лічыцца, да пачатку

XVI ст. Даследчыкі разыходзяцца ў меркаванні аб колькасці татараў, якія пражывалі ў Вялікім княстве Літоўскім – так, для XVII ст., калі гэтая колькасць дасягае свайго апагею, прыводзяцца лічбы ад 7 тыс. (7, с. 28) да 40 тыс. чалавек [8, с. 184].

У XVIII ст. пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай літоўскія татары аказваюцца пад юрысдыкцыяй Расійскай імперыі, дзе імператрыца Кацярына II пацвярджае іх правы і прывілеі. Аж да пачатку XX ст. статус татараў пастаянна змяняецца ад пагаршэння становішча да некаторага паляпшэння і афіцыйнага прызнання іх правоў.

У цяперашні час найбольшая колькасць татараў пражывае ў Беларусі – 7316 чалавек паводле перапісу 2009 г., у Літве налічваецца каля 2 тыс. татараў, у Польшчы падчас перапісу 2011 г. татарскую нацыянальнасць для сябе абзначылі 1916 чалавек, з іх 665 у якасці адзінай.

Меркаванні даследчыкаў адносна прычын захавання нацыянальнай ідэнтычнасці літоўскіх татараў досыць аднастайныя. Безумоўна, такой прычынай не можа з’яўляцца мова, прынесена з гістарычнай радзімы, – цюркскія мовы татарскіх перасяленцаў даволі хутка сталі выходзіць з ужывання. Гэтаму спрыяла шмат фактараў як унутрылінгвістычнага, так і экстралінгвістычнага характару. Да першых належыць адсутнасць интердыялекту, агульнага для ўсіх татараў, свайго роду кайнэ, на якім магла б ажыццяўляцца камунікацыя ўнутры групы і выконвацца рэлігійныя абрады – у XIV–XV стст. вялікая частка мігрантаў належала да кыпчацкай моўнай групы, а ў XVI–XVII стст. прыбываюць татары, якія знаходзяцца пад асмана-турэцкім моўным уплывам [2, с. 44]. Іслам, сакральны аб’яднальны фактар, абслугоўваўся арабскім, незразумелым для татараў, незнаёмым з яго дыялектнымі бытавымі разнавіднасцямі. Да внеязыковых фактараў разбурэння нацыянальнай ідэнтычнасці адносяць змешаныя шлюбны татараў з прадстаўніцамі мясцовага насельніцтва, іх сацыяльную разнароднасць (вярхушка, блізкая да польскай шляхты, служылыя татары, гарадскія жыхары) і нешматлікасць. Такім чынам, асновай ідэнтытэту дадзенай этнічнай групы, па сутнасці, выступалі рэлігія, звязаная з ёй абрадаваць і агульная гістарычная памяць.

Ці маглі мовы, на якія перайшлі татары (старабеларуская, пачынаючы з сярэдзіны XVI ст., а ў XVII–XX стст. і польскі), выступаць як аб’яднальны фактар? Усталяваць варыянт мовы, на якім размаўляла татарскае насельніцтва гэтых зямель, можна толькі на падставе захаваных крыніц. Як вядома, татары Вялікага княства Літоўскага стварылі ўласную літаратуру – рукапісы, напісаныя арабскім пісьмом на арабскай, пэўнай цюркскай [4, с. 15], беларускай і польскай мовах. Гэта літаратура разнастайнага зместу.

У кнігі (кітабы) уваходзяць паданні аб жыцці і дзейнасці прарока Мухамеда, апісанні абрадаў і рытуалаў, асноўных абавязкаў мусульман, нярэдка – біблейскія легенды, павучальныя апавяданні, часам у іх уключаюцца ўсходнія авантурныя аповесці. Існавалі зборнікі (хамаілы) малітваў на арабскай і цюркскіх мовах, дзе змяшчаліся таксама звесткі па мусульманскай храналогіі, лячэнню хвароб пры

дапамозе малітваў, тлумачэння сноў. У так званых теджвидах выкладаліся правілы чытання арабскага тэксту Карана. Тефсиры змяшчалі тэксты Карана на арабскай мове з падтэкставым перакладам (пераказам або каментаром) на беларускую або польскую мовы. Асаблівую разнавіднасць складаюць зборнікі, названыя С. Кричинским паўкітабамі, – у іх складзе звычайна няма малітваў, але тэматычна яны блізкія да кітабаў, адрозніваючыся ад апошніх значна меншым аб’ёмам [2, с. 46].

Здавалася б, менавіта літаратура падобнага роду, досыць разнастайная як па форме, так і па змесце, магла б даць уяўленне аб тым варыянце мовы, на якой гаварылі татары, прычым не толькі яны. Так, Я. Карскі адзначаў, што арабграфічныя рукапісы «даюць шмат цікавага матэрыялу для меркавання пра беларускую мову XVI–XVII стст. Калі б прачытаць і даследаваць ўсе вядомыя беларускія тэксты арабскім пісьмом, то вельмі можа быць, знайшлося б не мала вельмі цікавых асаблівасцяў мовы, непрыкметных у помніках, пісаных традыцыйнай арфаграфіяй» [9, с. 362].

Аднак такі адказ на пастаўленае не з’яўляецца адназначным. Даследаванні тэкстаў паказваюць, што моўныя асаблівасці многіх з іх не даюць магчымасці дакладна вызначыць мову, на якой яны былі напісаныя.

Сапраўды, праблема славянскіх моў рукапісаў беларуска-літоўскіх мусульман па-ранейшаму застаецца актуальнай. Як адзначае адна з вядучых даследчыцы ў галіне китабістыкі, Г. Мішкінене, «раней мовазнаўцы рабілі спробы ахарактарызаваць моўныя асаблівасці канкрэтных рукапісаў, не праводзячы (прынамсі сістэматычна) іх ўзаемнага супастаўлення, і таму, як правіла, не ішлі далей агульных сцвярджэнняў пра змешаны характары мовы татарскіх рукапісаў з перавагай у іх альбо беларускіх, альбо польскіх моўных асаблівасцяў. Пры увядзенні ў навуковы абарот большай колькасці расшыфраваных помнікаў татарскай пісьменства і ў выніку іх падрабязнага тэксталагічнага аналізу зробіцца магчымым больш дакладнае вызначэнне зыходнай славянскай мовы, на якой былі першапачаткова напісаны рукапісы літоўскіх татар [3, с. 101].

Безумоўна, прапанаваная рэканструкцыя архетыпаў рукапісаў дазволіць вызначыць іх першапачатковы варыянт. Але ці можна ў гэтым выпадку казаць аб рэканструкцыі мовы? Відаць, карэктней было б казаць не пра мову і нават не пра маўленне, а ўсё ж пра тэксты, якія прадстаўляюць толькі адзін бок моўнай кампетэнцыі іх стваральніка – здольнасць удзельнічаць у пісьмовай камунікацыі, пра тэксты, якія можна вызначыць тэрмінам гібрыдных, пар.: «Мова кітабаў адрознівалася ад гутарковага маўлення яе карыстальнікаў. Яна не ўяўляла сабой асобнай сістэмы, у ёй выяўлялася вялікая колькасць гібрыдных формаў» [6, с. 20].

Падобная сітуацыя характэрна і для іншых культурных супольнасцяў. В.М. Жывоў адзначаў, што «адно толькі члянненне на кніжную і някніжную мовы для апісання моўнай сітуацыі сярэднявечнай Русі недастаткова, паколькі і кніжныя, і някніжныя тэксты аказваюцца занадта разнародныя па сваіх лінгвістычных

характарыстыках, каб іх можна было трактаваць як проціпастаўленне адзін аднаму» [1, с. 31], і прапаноўваў вылучаць у рамках кніжнай мовы рэгістр стандартных і гібрыдных тэкстаў. Аб гібрыдных тэкстах пісаў і Б.А. Успенскі: «Асноўная маса арыгінальных тэкстаў, створаных на Русі, напісаная менавіта на гібрыднай мове. Такога роду тэксты выяўляюць імкненне пішучых пісаць па-царкоўнаславянску, аднак гэта ніякім чынам не стандартызаваная царкоўнаславянская мова» [5, с. 126].

Як уяўляецца, гібрыдны тэкст – гэта характарыстыка, якую можна ўжыць да большасці арабграфічных твораў, якія ствараліся зыходзячы з моўных магчымасцяў таго ці іншага носьбіта мовы з арыентацыяй на некаторы вядомы яму кніжны ідэал. Адпаведна, моўная структура падобнага тэксту будзе як адлюстроўваць ідыялект яго стваральніка, так і ўключаць элементы таго кніжнага ўзору, на які гэты стваральнік арыентаваўся. Вядома, што арабграфічныя тэксты XVI–XVII стст. напісаныя ў асноўным па-старабеларуску, тады як у тэкстах XVIII–XX стст. дамінуе польская мова [3, с. 139], але можна таксама сцвярджаць, што ўжо з XVI ст. на іх ўплывае польская рэлігійная літаратура, уплыў якой з часам мацнее [6, с. 20].

У выніку атрымлівалася некадыфікаваная, індывідуальная сумесь двух і больш моў, паколькі ў XIX ст. сюды падключалася і руская мова. Здавалася б, мова падобнага гібрыднага тыпу не магла спрыяць захаванню нацыянальнага ідэнтытэту. Аднак гэтую функцыю выконвала само існаванне падобных рукапісаў, паколькі яны «былі своеасаблівай сямейнай рэліквіяй, такой неабходнай для захавання сваёй рэлігіі – ісламу і нацыянальнага ідэнтытэту ў мультыкультурным асяроддзі» [3, с. 136]. Тое, што многія тэксты, не будучы ні спісамі Карана, ні іншымі тэкстамі рэлігійнага зместу, мелі магчымасць захавацца да нашых дзён, сведчыць пра павагу як да літаратуры, створанай продкамі, так і да традыцый, у ёй прадстаўленых. Безумоўна, падобны піетэт служыў падтрыманню нацыянальнай супольнасці і яе захаванню на працягу стагоддзяў.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Живов, В.М. Язык и культура в России XVIII века / В.М. Живов. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 590 с.
2. Мишкинене, Г. Очерк истории и культуры литовских татар / Г. Мишкинене // Диаспоры. – 2005. – № 2. – С. 40–61.
3. Мишкинене, Г. Славянская арабскоалфавитная письменность литовских татар / Г. Мишкинене // Bosanskohercegovački slavistički kongres. Zbornik radova / E. Duraković, S. Kodrić i in. – 2012. – Knjiga 2. – S. 142.
4. Сынкава, І. Знахарскі тэкст з беларуска-татарскага рукапісу [Электронны рэсурс] / І. Сынкава, М. Тарэлка // Беларускі гістарычны агляд. Навуковы часопіс (Інтэрнет-версія). – 2009. – Сш. 1. – Рэжым доступу: <http://www.belhistory.eu/iryna-synkova-mixail-tarelka-znaxarski-tekst-z-belaruska%C2%ADtatarskaga-rukapisa/>. – Дата доступу: 20.06.2015.

5. Успенский, Б.А. История русского литературного языка как межславянская дисциплина / Б.А. Успенский // Избранные труды. – М. : Языки русской культуры, 1997. – Т. III : Общее и славянское языкознание. – С. 121–142.
6. Drozd, A. Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich (XVI–XX w.). Zarys problematyki / A. Drozd // Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. Katalog zabytków tatarskich. – Warszawa : Res Publica Multiethnica. – 2000. – Т. III. – С. 1–37.
7. Dziadulewicz, S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce / S. Dziadulewicz. – Wilno : Polski Antykwariat Naukowy Hieronima Wildera, 1929. – 538 с.
8. Górka, O. Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych / O. Górka // Rocznik Tatarski. – 1935. – Т. 2. – С. 152–191.
9. Stankevič, J. Přispěuki k dějinom beloruskaho jazyka na zaklade rukopisu «Al Kitab» / J. Stankevič // Slavia. – 1933. – XII. – Z. 3–4. – С. 340–369.